

De invloed van de literatuur op mijn denken.

'Het literatuurbedrijf is zo buitenmaats dat je wel moet uitmaken welke schrijver je de moeite waard vindt en welke niet, wil je niet verdrinken in de zee van het geschrevene' (Moor de P. 2005: 310).

De derde levensfase heeft me een zee van tijd gegeven om niet alleen filosofische literatuur te lezen, maar ook gedichten en romans. Het was een voortzetting van iets wat ik mijn hele leven heb gedaan. Ik heb altijd het gevoel gehad, dat literatuur op bepaalde momenten meer invloed op mijn leven heeft uitgeoefend dan de filosofie. Vandaar dat ik nagedacht heb, niet alleen over de eigen wereld van de literatuur, maar ook over de relatie tussen literatuur en filosofie.

1. Over het lezen van romans

In het gezin, waarin ik geboren en getogen ben, werd gelezen. Dat had zeker te maken met mijn vader, die af en toe in een sanatorium moest kuren voor tuberculose en daar tijd had om te lezen. Voor zover ik mij herinner waren de boeken, die gelezen werden, bijproducties van de katholieke illustratie. Op het kleinseminarie had ik in de laatste jaren een uitstekende docent literatuur, die ons vooral mee wist te slepen in de gedichten van Marsman en Slauerhoff. Op het grootseminarie was ik aangewezen op mijn eigen smaak. Ik zie nog voor me, hoe ik in het park van Valkenburg rondjes draaide met een dichtbundel in de hand en gedichten las als een soort meditatie. Ik denk, dat het religieus getinte gedichten waren van Gabriel Smit, Michel van der Plas en van Bertus Aafjes. In die tijd greep ik ook de kans om de romans van François Mauriac, Georges Bernanos en Julien Green te lezen, die in die tijd in de mode waren. Het is het begin geweest van mijn blijvende belangstelling voor moderne literatuur. Zij hebben mij een heel andere kijk op het innerlijk van de mens gegeven dan ik in de filosofie en theologie geleerd had. Het waren op dat moment inzichten, die nog 'ongevaarlijk' waren voor mijn leven, maar mij later naast mijn filosofische belangstelling hebben geholpen om een andere visie op het leven te krijgen dan waarin ik was opgevoed en gevormd.

Al snel heb ik geleerd, dat romans geen stichtelijke of morele strekking moeten hebben. Ze hoeven geen boodschap uit te dragen. Het woord 'stichtelijk', dat ik in mijn verleden zo dikwijls had gehoord, was mij hierin vreemd geworden. Ook het idee, dat een roman een 'happy end' zou moeten hebben, wil het de lezer niet in een emotionele verwarring achter laten, vond ik geen goed idee. Mijn leven hoeft niet zinvoller te worden van een roman. Maar wat gebeurde er dan wel met mij? Ze verbreedde mijn horizon over de menselijke (on)mogelijkheden in de taal en in het leven. De literatuur heeft mijn gevoel voor taal verscherpt, zodat ik kon genieten van een prachtige formulering of een mooie passage. Het gewone leven van alledag laat niet veel variaties aan mogelijkheden van mensen zien. Juist de literatuur als fictie is in staat alle mogelijke en onmogelijke situaties van mensen te schetsen. Wat er in iedere mens kan leven en wat zijn morele mogelijkheden zijn, zag ik voor mij in de

literatuur. De grenzen van het mens-zijn, de hoogtepunten en dieptepunten van de menselijke wereld werden hier afgetast en onder woorden gebracht.

Ik heb veel literatuur gelezen. Het begon met de Russische literatuur, met Dostojewski en Gogol, en strekte zich uit tot schrijvers uit alle delen van de wereld, vooral Zuid-Amerika. Het is uiterst moeilijk om aan te geven welke boeken in de loop van mijn leven mij diep geraakt hebben. Het is net als met mensen die je tegenkomt en waarvan je naderhand niet meer precies weet, wie je beïnvloed hebben en hoe diep deze invloed was. Een eerste indruk kan ik krijgen als ik mijn boekenkast vluchtig doorloop en me probeer te herinneren, wat ik daarnaast nog in de loop van de jaren uit de bibliotheek gehaald heb. Een korte alfabetische opsomming van de auteurs die ik daar zie staan en tot mijn lees-verleden behoren, geven toch een indruk, hoezeer mijn leven en schrijven verweven is geweest met de literatuur. De volgende auteurs, die met hun romans indruk op me gemaakt hebben: Auster, Barnes, Bellow, Beckett, Borges, Broch, Calvino, Canetti, Celine, Cioran, Conrad, Cortazar, Coetzee, Cunningham, Dagerman, Durlacher, Esterházy, Eco, Per Olov Enquist, Faulkner, Flanagan, Flaubert, Fuentes, Goytisolo, Grass, Grondal, Grossman, Guimares Rosa, Handke, van de Heyde, Hoeg, Hrabal, Joyce, Kafka, Kapuchinski, Kellendonk, Kertesz, Kis, Kjaerstad, Klima, Komrij, Konrád, Konwicki, Kundera, Kunert, Vargés Lhosa, Lowry, Mann, Malamud, Marquez, Mischima, Mitgutsch, Mulisch, Murdoch, Musil, Nadal, Nootenboom, Palmen, van Paemel, Pamuk, Pavese, Paz, Perec, Pirsig, Potok, Pessoa, Proust, Queiroz, Rushdy, Rosenboom, Roth, Sabato, Samaraco, Sandemose, Sharp, Styron, Svevo, Swift, Tart, Tisma, Tolstói, Wiesel, Woolf.

Het is maar een greep. Hoe ik in mijn drukke leven als filosofie-docent hier allemaal tijd voort gevonden heb, is me nu een raadsel. Ik herinner me een paar verrassende momenten bij het lezen van deze boeken. Zo deed ik een paar vergeefse pogingen om Ulysses van James Joyce te lezen, totdat het op zeker moment lukte. Ik heb toen een dag lang de banderol, die om het boek zat, om mijn hoofd gedragen, waar als opschrift op stond: 'Ik heb James Joyce gelezen'. De kinderen begrepen er niets van. Ik heb ook de vertaling van alle delen van Proust 'Op zoek naar de verloren tijd' met spanning afgewacht en gekocht (Het Frans was me te machtig). Een hoogtepunt was zeker de roman van Robert Musil (1880-1942) 'De man zonder eigenschappen'. Deze roman heeft me op het spoor gezet van het terrein, waarop de literatuur zich beweegt. Musil beschrijft twee typen mensen: de werkelijkheidsmensen en de mogelijkheidsmensen. De hoofdpersoon in deze roman, Ulrich, staat model voor het laatste. Hij is de man zonder eigenschappen, in tegenstelling tot mensen (werkelijkheidsmensen) mét eigenschappen. Deze weten zich in het geruststellende bezit van de gewenste maatschappelijke deugden. Ze vertrouwen op de werkelijkheid van wat is. Ze hebben een hekel aan mensen met mogelijkheidszin, dus mensen zónder eigenschappen. Niets ligt voor hen vast. Alles is tot verandering in staat, is deel in een geheel, in ontelbare gehelen die vermoedelijk tot een supergeheel behoren waar zij echter geen idee van hebben. Dus is elk van hun antwoorden een deelantwoord, elk van hun gevoelens slechts een gezichtspunt. Zulke mogelijkheidsmensen leven, zegt men, in een fijner spinsel, in een spinsel van nevel, verbeelding, dromerijen en conjunctieven; bij kinderen die deze neiging vertonen bant men

deze met alle macht uit en tegen hen zegt men dat zulke mensen fantasten, dromers, zwakkelingen en betweters of muggenzifters zijn. Deze tweedeling leek me van belang om te zien, waar de literatuur zich bevindt: aan de kant van de werkelijkheid of aan de kant van de mogelijkheid.

2. Filosofie en literatuur

Terreinverkenning

Mijn zoektocht naar het verschil tussen filosofie en literatuur begon met een soort terreinverkenning. Ik stootte hierbij op allerlei interessante uitspraken over de samenhang en het verschil tussen literatuur en filosofie, die mij aan het denken hebben gezet (zie voor enkele voorbeelden: Appendix). Zo zou literatuur over het 'worden' en de filosofie over het 'zijn' gaan. Mens en wereld liggen niet vast in de literatuur, terwijl ze dat wel doen in de filosofie, anders viel hier niets over te zeggen en te beschrijven. Het probleem is echter, dat de mens een wezen is, dat voortdurend verandert en steeds ontglipt aan iedere zijnsbeschrijving. Sinds de oude Griekse filosofen Heraclitus en Parmenides is de filosofie zelf met dit probleem behept: de mens in zijn verandering, in zijn non-identiteit of de mens in zijn blijvendheid, in zijn identiteit. Literatuur en filosofie raken hier elkaar en kunnen elkaar niet missen. Als de filmmaker Tarkovsky spreekt over de beeldtaal van de film, maakt hij een onderscheid tussen een lineaire, logische verhaallijn en een poëtische logica waarin de lineaire logica doorbroken wordt door gedachten, herinneringen en dromen. Hierdoor wordt het unieke karakter van de innerlijke wereld van de hoofdpersoon zichtbaar. Ik vind dit een mooi onderscheid. De filosofie is gebaat bij een lineaire logica, waardoor er een zekere abstractheid en algemeenheid van denken ontstaat, terwijl de poëtische lijn het unieke van de mens onder woorden kan brengen. Heidegger spreekt over het dichtelijk woord als over een oord van de waarheid, waarbij het de taak van de denker is te bewaren wat in het dichtelijk woord ontsloten wordt. Evoceren tegenover argumenteren. Wittgenstein ziet het onderscheid tussen literatuur en filosofie in beelddenken en begripsdenken. Beelddenken hoort bij literatuur, terwijl begripsdenken tot filosofie behoort. Beelddenken is minder abstract dan begripsdenken. Het blijft nog vervuld van ervaringen, die individuen opdoen.

Samenhang tussen filosofie en literatuur

Deze terreinverkenning, waarin in allerlei speelse woorden het verschil tussen filosofie en literatuur tot uitdrukking wordt gebracht, leidde bij mij tot de vraag, of er niet een diepe samenhang is tussen filosofie en literatuur. Beiden zoeken immers een verheldering van het menselijk bestaan. Ik baseerde deze opvatting op de uitvoerige studies die Martha Nussbaum (1947). Zij omschrijft de taak van de filosofie als een poging om in heldere taal naar voren te brengen, hoe wij als mensen kunnen leven. Wil de filosofie die taak naar behoren kunnen vervullen, dan heeft zij de literatuur nodig. Onder literatuur verstaat Nussbaum zowel proza als poëzie. De verhouding tussen filosofie en literatuur is gecompliceerd, omdat zij beide een eigen taak hebben. Literatuur is geen organisch verlengstuk van de filosofie. Omgekeerd geldt hetzelfde. Toch hebben zij veel met elkaar te maken, als het gaat over de vraag 'Hoe te leven?'

Een filosofie, die zowel logica als compassie met het menselijk leven nastreeft, kan niet buiten de literatuur. Zij hebben elkaar nodig in het zichtbaar maken van het unieke en het persoonlijke karakter van het menselijk leven. De literatuur geeft een beeld van het leven, dat zeer gevarieerd is en dat daarom door de filosofie niet op één wijze geïnterpreteerd kan worden. De filosofie wordt door de literatuur met de neus op de verscheidenheid van het leven van individuele mensen gedrukt en op de wenselijkheid om alternatieven op theoretische wijze aan het licht te brengen. De filosofie met haar neiging tot abstractie moet zich laten leiden door de literatuur. Vooral de moderne roman als uitvinding van het moderne leven leent zich hier uitstekend voor. 'De romans tonen ons de waarde en rijkdom van pluraal kwalitatief denken en brengen in hun lezers een kwalitatief rijke manier van kijken teweeg'. Zij laten de lezer dieper in de menselijke conflicten doordringen dan onze dagelijks ervaring aan mogelijkheden biedt.

Uit de analyses van Nussbaum is me duidelijk geworden, dat filosofie en literatuur elkaar nodig hebben in hun verheldering van het menselijk bestaan. Het verschil komt te voorschijn in de wijze, waarop filosofie en literatuur met autobiografische gegevens omgaan. De filosofie probeert langs rationele weg vanuit het singuliere naar het universele te komen, zodat er algemene uitspraken mogelijk zijn over bepaalde menselijke problemen. Literatuur houdt zich bezig met het singuliere, maar laat hierin alle mogelijkheden zien, die de mens in zich draagt. Ze laat in het verhaal drama, handeling en ontwikkeling een hoofdrol spelen. Terwijl de filosofie juist het beginsel van identiteit huldigt (het zijn van mensen en dingen), wordt de literatuur geleid door het beginsel van niet-identiteit (het worden van mensen en dingen). Een literaire benadering opent het rijk van de 'meer-zinnigheid' van het leven, van zijn vele mogelijkheden, van het 'wilde denken' waarin de ervaring niet wordt opgeofferd aan het idee, noch aan de logica. Op deze wijze worden de hoogte en diepte van het mens-zijn opgeroepen in de beschrijving van individuele levens, zonder dat de nadruk wordt gelegd op rationele argumentaties of conclusies. De lezer ziet het voor zich en neemt er aan deel, zonder logisch te kunnen verantwoorden waarom. Dat laatste is een van de taken van de filosofie, die daarmee de rijkdom van het individuele leven terugbrengt tot inzicht in de grote lijnen.

Appendix. Enkele auteurs over de verhouding tussen filosofie en literatuur

C.W. Maris

(Over de poëzie)

Epicurus verwerpt poëzie met kracht. Hij wees filosofie in dichtvorm af, omdat uiterlijke schoonheid alleen maar afleidt van inhoudelijke waarheid. Lucretius daarentegen schrijft filosofie in dichtvorm. Hij wilde zijn moeilijk toegankelijke theorie door een aangename vorm beter verteerbaar maken voor een groot publiek.

(Plato's afkeer van de poëzie)

Plato zag filosofie als een voortbrengsel van de rede. Zij geeft kennis van de volmaakte werkelijkheid van de ideeën. Dichtkunst daarentegen is verachtelijk, want zij staat drie treden

van de waarheid af: haar beeldspraak is ontleend aan de waarneembare wereld, die op haar beurt een illusoire afschaduwing is van de ideeënwereld. Daarom geeft poëzie volgens Plato slechts een nabootsing van een nabootsing. Bovendien richt dichtkunst zich op het minderwaardige emotionele deel van de mens en zet aan tot innerlijke disharmonie: zij leidt tot overgave aan gevoelens die de rede als schadelijk afwijst.

(Aristoteles en de dichtkunst)

Aristoteles stelt wijsbegeerte en wetenschap boven dichtkunst, daar filosofie het algemene uit het bijzondere abstraheert, terwijl poëzie slechts het algemene in het bijzondere toont. (C.W.Maris, 1990: 1,18).

A. Tarkovski (1932-1986)

(Over film en literatuur)

Lineaire, logische causale verhaallijn tegenover het leggen van poëtische verbanden: poëtische logica. De poëtische montage wil de logica ontdekken van het menselijk denken en bepaalt de opeenvolging van gebeurtenissen. Gedachten ontstaan en ontwikkelen zich volgens bijzondere wetmatigheden.

Een dergelijke film zal de logica van gebeurtenissen, van handelingen en gedragingen van de hoofdpersoon uiterlijk verstoren en het verhaal wordt van zijn gedachten, herinneringen en dromen. Zelfs zonder hem in beeld te brengen kan men een diepe zin uitdrukken, het unieke karakter en de innerlijke wereld van de hoofdpersoon zichtbaar maken. Poëtische, literaire en dramatische logica (A.Tarkovski, 1986, 20,21,281)

J. de Mul (1956)

(Over filosofie en literatuur)

Dichters en denkers, wonen elkaar nabij op ten diepste gescheiden bergen (Heidegger). In de postmoderne tijd spreekt de filosoof niet langer het laatste woord over wetenschap en kunst, maar gaat deel uitmaken van een pluralistische 'conversation of mankind' (Rorty), waarin de gesprekspartners gelijkwaardig, maar vanzelfsprekend niet gelijk zijn.

Het punt van discussie is of het dichterlijk woord een oord van weten is of in laatste instantie slechts een voorwerp van een andersoortig, filosofisch of wetenschappelijk weten. Heidegger vat in navolging van de romantische beweging en van Nietzsche in het bijzonder het dichterlijk woord op als een oord van waarheid, waarbij het de taak van de denker is denkend te bewaren wat in het dichterlijk woord ontsloten wordt. Niet dichterlijk geëvoeerd, maar geargumenteed (J.de Mul, Rotterdam 1991, 27)

Patricia de Martelaere (1957-2009)

(Over filosofie en literatuur)

Wat is het verschil tussen filosofie en literatuur? De individuele verschillen lijken groter dan de genres. Filosofiestudenten worden aanbevolen filosofen te lezen en hun aandacht te concentreren op argumenten en theorieën. Deze scheiding gaat terug op één van de eerste

filosofen: Plato, op Plato's afwijzing van de poëzie. Dat heeft zijn sporen nagelaten, elk insisterend op haar eigenheid en (vooral de filosofie) op haar superioriteit. Een aantal formele kenmerken moest helpen om misverstanden te voorkomen.

De filosofische tekst zou zich in de onpersoonlijke tractaatvorm presenteren. De tekst zou zich onthouden van verzinsels en fictieve elementen. De literaire tekst geldt als een product van de verbeelding en het gevoel en vooral van een soort libidinale omgang met de taal.

Onder invloed van het deconstructivisme is er onvrede ontstaan over deze scheiding.

Misschien is het niet slecht om overwegend argumentatieve, op ideeën geconcentreerde teksten 'filosofie' te noemen, en meer suggestieve, op taal geconcentreerde teksten 'literatuur' (P.de Martelaere, 1996, 146).

P. van Tongeren (1950)

(Over filosofie, literatuur en autobiografie)

Filosofie, in onderscheid van de wetenschap, is eerst en vooral het gebeuren van de werkelijkheid te laten zien, en in zekere zin zelfs die werkelijkheid te laten gebeuren (-- metafysica). Concreet gebeurt dat door uitleg van teksten en ervaringen, door het bouwen van begrippelijke constructies en het schetsen van theoretische ontwerpen.

Deze omschrijving brengt filosofie dicht in de buurt van literatuur (gedicht en roman). Echte literatuur laat werkelijkheid zien en gebeuren. Beide gaan dus over hetzelfde, waarbij literatuur meer mensen trekt. Toch zijn filosofen geen gemankeerde literatoren.

Waarin zit het verschil? Filosofie probeert in begrippen te vatten wat in de literatuur zichtbaar wordt genaakt en die het daardoor hanteerbaar en bewerkbaar probeert te maken. Er is verwantschap tussen beide. Alle literatuur is autobiografisch, d.w.z. er is autobiografisch materiaal in verwerkt. Is dan ook niet alle filosofie autobiografisch? Dat ligt voor de hand, als men filosofie omschrijft als een wijze van leven (zie blz. 23 over Heraclitus en Nietzsche).

(P.van Tongeren, Kampen 1992, 19-34).